ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورۇنلىرى

ھەبىبۇللا خوجا

ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ باشلانغىنىغا يېرىم ئەسىردىن ئاشتى. بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا، ئاكادېمىيىلەردە شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورۇنلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى ۋە پەيدىنپەي زورايدى. بۇ ئورۇنلاردىكى ئىلمىي خادىملار بىر قاتار تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىچىدە شىنجاڭنىڭ، ئۇنىڭ قەدىمكى ئاھالىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى ئىلمىي ماقالىلەر ۋە ئەسەرلەر خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا تارىخىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلى قويۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيالىق نۇرغۇن تارىخشۇناسلار، جۇغراپىيەشۇناسلار ۋە سەييياھلار جۇڭگودىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، ھۈنەر - سەنئىتى ئۈستىدە شۇنداقلا جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا زور قىزىقىش بىلەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە بۇھەقتە قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرغان. ئۇلاردىن باشقا، ئەرەب تارىخشۇناسلىرى، جۇغراپىيە شۇناسلىرى، سەييياھلىرىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدا كۆپ تەرەپلىمە مۇھىم مەلۇمات بەرگەن. ئالايلۇق، ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر ئەتتەبەرى (838 - ياكى 839 - يىلى تۇغۇلۇپ، 923 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يازغان «تارىخ ئەررۇسۇل ۋەلمۇلۇك» («پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار تارىخى»)، ئەل ئىدرىسى (1100 -- 1165) يازغان «نۇزھا ياتۇل مۇشتاق فىختىراقىل ئافاق» («سەييياھنىڭ دۇنيانى ئايلىنىشى توغرىسىدا»)، قۇت ئەل ھەمەۋى (1179 -- 1229) يازغان «مۇئجەمۇل بۇلدان» («يەر [دۆلەت] نامىلىرى لۇغىتى»)، ئىبنى ئەل ئەسىر (؟ -- 1232) يازغان «كىتابۇل كامىل فىت تارىخ» («تارىخ كامىل»)، ئىبنى باتتۇتا (1304 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1368 -

ياكى 1369 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يازغان «تۇخفاتۇننۇزار فى غارايىبىل ئەمسار ۋە ئەجايىبىل ئەسفار» («شەھەرلەرنىڭ غارايىپى، سەپەرلەرنىڭ ئاجايىپى ۋە كۆرگۈچىلەرنىڭ تۆھپىلىرى»)، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى (1454 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يازغان «زەفەرنامە»، فاكىھ ئەھمەد ئەل خاۋافى (1375 — 1442) يازغان «مۇجمالى فاكىھى» («فاكىھ خۇلاسىسى»)، ئابدۇرەززاق سەمەرقەندى (1413 — 1482) يازغان «مەتلەئى سەئدەين ۋە مەجمەئى بەھرەين» («ئىككى دېڭىز سۈيىنىڭ قوشۇلغان ۋە ئىككى بەخت يۇلتۇزىنىڭ چىققان جايى»)، زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 — 1549) يازغان «بابۇرنامە»، ھەپىزى تەنىش مۇھەممەد بۇخارى يازغان «شەرەف نامەيى شاھى» («شاھچە شەرەپنام»)، ماھمۇد ئىبنى ۋەلى (1596 — ?) يازغان «بەھر ئەل ئەسرار فى ماناكىب ئەل ئەخيار» («ياخشىلار پەزىلەتلىرى توغرىسىدىكى سىرلار باھارى»)، مىرزا ئالىم تاشكەندى (XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن) نىڭ «ئەنابۇسسالاتىن ۋە تەۋارىخۇل خاۋاقىن» («سۇلتانلار نەسەبلىرى ۋە خاقانلار تارىخلىرى») ۋە مۇللا نىياز يازغان ئەسەرلەر ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بۇ ئەسەرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان يازما يادىكارلىقلار كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

1918 - يىل 9 - ئايدا تاشكەنتتە قۇرۇلغان شەرق تەتقىقات يۇرتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە جۇڭگونى تەتقىق قىلىشقا ئەڭ ئاۋۋال تۇتۇش قىلغان.

شەرق تەتقىقات يۇرتى شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان مۇتەخەسسىسلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش مەقسىتىدە قۇرۇلغان. شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ تەركىبىدە مەدەنىيەتشۇناسلىق - تىلشۇناسلىق ۋە مائارىپشۇناسلىقتىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتلىك بۆلۈم بولغانىدى. مەزكۇر تەتقىقات يۇرتى 1924 — 1930 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيا داشۆسى (ھازىرقى لېنىن نامىدىكى تاشكەنت داشۆسى) نىڭ شەرقشۇناسلىق پاكۇلتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1944 — 1947 - يىللاردا بۇ پاكۇلتېتتا تۆت كافېدرا تەسىس قىلىنغان، ئۇلارنىڭ بىرى شىنجاڭ تىل - ئەدەبىيات كافېدراسى ئىدى. 1953 - يىلى، شىنجاڭ تىل - ئەدەبىيات كافېدراسى ئۇيغۇر تىلى كافېدراسىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلى، تەبىئىي جۇغراپىيە، ئىقتىسادىي جۇغراپىيە، تارىخ ۋە جۇڭگونىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخى دەرسلىرى ئۆتۈلدى. 1954 - يىلدىن ئېتىبارەن خەنزۇ تىلى ئۆتۈلۈشكە

باشلىدى. بۇ كافېدرا قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ پەنلەر ئاكادېمىيىلىرىدىكى تەتقىقاتچى خادىملارنى، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ بەردى. 1958 - يىلى، ئۇيغۇر تىلى كافېدراسى خەنزۇ تىلى كافېدراسىغا ئۆزگەرتىلدى. ھازىر بۇ شەرقشۇناسلىق پاكۇلتېتىنىڭ نۇقتىلىق كافېدرالىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك تەتقىقات ئورۇنلىرى بار:

ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى بۇ تەتقىقات ئورنى: ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق قول يازمىلىرى تەتقىقات بۆلۈمى ئاساسىدا تاشكەنتتە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە 11 تەتقىقات بۆلۈمى، بىر سۈرەتكە ئېلىپ بېسىش ۋە قەدىمكى قول يازمىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بۆلۈمى بار. 1977 - يىلى شەرقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى، شەرق ئاياللىرى ھەرىكىتى تەتقىقات كافېدراسى ۋە شەرق ئىدېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى تەتقىقات كافېدراسى قۇرۇلغانىدى، 1978 - يىلى 9 - ئايدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمىمۇ قۇرۇلدى. بۇ بۆلۈمدە ئاساسەن IX – XIX ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى جۇڭگونىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى خاتىرىلەنگەن ئەرەب، پارس يېزىقلىرىدىكى ۋە تۈركىي يېزىقلاردىكى ھۆججەتلەر تەتقىق قىلىنىدۇ.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ئاساسەن، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقتىكى قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى زاماندىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ھازىر بۇ تەتقىقات ئورنى پۈتكۈل سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە شەرق قول يازمىلىرى فوندى ئەڭ كۆپ ساقلانغان ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھازىر 40 مىڭدەك ھەر خىل ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 18 مىڭدىن كۆپرەك توم 30 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق تاش باسما كىتاب ۋە قىممەتلىك قول يازمىلار، ئېلىم - بېرىم، ئالۋاڭ - ياساق دەپتەرلىرى، ۋەخپە ۋە ئىئانە قىلىنغان يەر - جاي توغرىسىدىكى ھۆججەت - توختاملار بار. يىل دەۋرىدىن ئېيتقاندا، بۇ ماتېرىياللار X ئەسىرلەردىن XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەرەب، پارس، تۈركىي، تاجىك، ئوردۇ ۋە باشقا تىللاردا يېزىلغان.

باشلىدى. بۇ كافېدرا قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ پەنلەر ئاكادېمىيەلىرىگە تەتقىقاتچى خادىملارنى، ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ بەردى. 1958 - يىلى، ئۇيغۇر تىلى كافېدراسى خەنزۇ تىلى كافېدراسىغا ئۆزگەرتىلدى. ھازىر بۇ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ نۇقتىلىق كافېدرالىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك تەتقىقات ئورۇنلىرى بار:

ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى بۇ تەتقىقات ئورنى: ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق قول يازمىلىرى تەتقىقات بۆلۈمى ئاساسىدا تاشكەنتتە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە 11 تەتقىقات بۆلۈمى، بىر سۈرەتكە ئېلىپ بېسىش ۋە قەدىمكى قول يازمىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بۆلۈمى بار. 1977 - يىلى شەرقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى، شەرق ئاياللىرى ھەرىكىتى تەتقىقات كافېدراسى ۋە شەرق ئىدېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى تەتقىقات كافېدراسى قۇرۇلغانىدى. 1978 - يىلى 9 - ئايدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمىمۇ قۇرۇلدى. بۇ بۆلۈمدە ئاساسەن IX - XIX ئەسىرلەردىكى جۇڭگونىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى خاتىرىلەنگەن ئەرەب، پارس يېزىقلىرىدىكى ۋە تۈركىي يېزىقلاردىكى ھۆججەتلەر تەتقىق قىلىنىدۇ.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ئاساسەن، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقتىكى قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى زاماندىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ھازىر بۇ تەتقىقات ئورنى پۈتكۈل سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە شەرق قول يازمىلىرى فوندى ئەڭ كۆپ ساقلانغان ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھازىر 40 مىڭدەك ھەر خىل ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 18 مىڭدىن كۆپرەك توم 30 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق تاش باسما كىتاب ۋە قىممەتلىك قول يازمىلار، ئېلىم - بېرىم، ئالۋاڭ - ياساق دەپتەرلىرى، ۋەخپە ۋە ئىئانە قىلىنغان يەر - جاي توغرىسىدىكى ھۆججەت - توختاملار بار. يىل دەۋرىدىن ئېيتقاندا، بۇ ماتېرىياللار X ئەسىرلەردىن XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەرەب، پارس، تۈركىي، تاجىك، ئوردۇ ۋە باشقا تىللاردا يېزىلغان.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ھازىرغا قەدەر ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل «تاللانما ئەسەرلىرى» نى نەشر قىلدى (رۇس تىلىدىكىسىنى ئالتە توم يەتتە كىتاب قىلىپ، ئۆزبېك تىلىدىكىسىنى تۆت توم ئالتە كىتاب قىلىپ). ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ مەشھۇر تىبابەتچىلىك كىتابى «ئەلقانۇن فىت تىب» دېگەن ئەسىرىنى رۇس تىلىدا ۋە ئۆزبېك تىلىدا ئالتە توم قىلىپ نەشر قىلدى. ئىبنى سىنانىڭ بۇ ئەسىرى شەرقتە ۋە غەربىي ياۋروپادا تا XVII ئەسىرلەرگە قەدەر دوختۇرلۇقنىڭ ئاساسىي قوللانما بولۇپ كەلگەنىدى.

بۇ تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان شەرق قولىيازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە فارابى، ئىبن سىنا، بىرۇنى، پىردەۋسى، گەنجىۋى، سەئدى، جالالىدىن رۇمى، ئۆمەر ھەييام، دېھلەۋى، جامى، ناۋايى، بابۇر، مەشرەپ، ئەبۇ بەكرى ئەررازى، ئىبنى ئىراق، ئۇلۇغبېك، مۇھەممەت يۇسۇپ مۇنشى، ئەبۇل فازىل بەيھاقى ۋە باشقا شەرق ئالىملىرىنىڭ، مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ، ئەدىب- شائىرلىرىنىڭ ۋە تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ قول يازمىلىرى بار. بۇ تەتقىقات ئورنى قول يازمىلارنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش، تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلىش خىزمەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىمەكتە. بۇ خىزمەت 30 - يىللاردىلا باشلانغانىدى. 1952 — 1983 - يىللاردا «ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلىنىۋاتقان شەرق قول يازمىلىرى توپلىمى» (ئون توملۇق) نەشر قىلىنىپ، 6989 پارچە قول يازما تونۇشتۇرۇلدى. ئۇلار بىلەن بىرلىكتە يەنە شەرق مەدەنىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ قول يازمىلىرى كاتالوگى ۋە «ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان شەرق نەقىشلىرى» نىڭ رەسىملىك توپلىمىمۇ نەشردىن چىقتى.

ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەب ئەللىرى، ئىران، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان خەلقلىرىنىڭ شۇنداقلا جۇڭگودىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى ۋە باشقا ساھەلىرىگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەر بىلەن تەمىن ئېتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى شەرقشۇناسلىق — ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە بۇ تەتقىقات ئورنى شەرق ۋە غەرب ئالىملىرى بىلەن، تەتقىقات مەركەزلىرى بىلەن، جۈملىدىن ئافغانىستان، ئىران، ئىراق، كۇۋەيت، ھىندىستان، مىسىر، گېرمانىيە، چېخوسلوۋاكىيە، پولشا، ئەنگلىيە، فرانسىيە،

ئامېرىكا ئەللىرى ۋە باشقا ئەللەر، رايونلار بىلەن قولىيازما لېنتىلىرى ۋە تۈرلۈك مەزمۇندىكى كىتاب - ژۇرناللارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرماقتا.

ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى 1985 - يىلى ئۆزىنىڭ تەشكىللەنگەنلىكىنىڭ 40 يىللىقىنى داغدۇغىلىق تەبرىكلىدى. ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى پۇشكىن نامىدىكى تىل - ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى: مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشقا بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ تەتقىقات ئورنىدا - يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەت يۈكنەكى، خىرقىتى (1634 — 1724)، زەلىلى (XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن)، موللا شاكىر (1805 —؟)، بىلال نازىم (1825 — 1906) قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى شېئىرىيەتنىڭ راۋاجلىنىش يوللىرى كەڭ تەتقىق قىلىنغان «ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش تارىخى» ناملىق مەخسۇس ئەسەر ۋە د. روزىيېۋانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق شائىرى «ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 — 1849) نىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى» ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار بار. لېكىن ھازىرقى كۈندە بۇ تالانتلىق ئۇيغۇر شائىرىنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ھەممىلا تەرەپلىرىنى، شۇ جۈملىدىن XVIII — XIX ئەسىرلەردە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىدىكى قىممەتلىك گوھەرلەردىن «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شىرىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا» قاتارلىقلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتلارنى تولۇق يۈرگۈزۈپ بولدى دېگىلى بولمايدۇ.

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى: مەزكۇر تەتقىقات ئورنى 1985 - يىلى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى، تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيەكافېدراسى ۋە چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات بۆلۈمى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ تەتقىقات ئورنى ئۆزىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن سىياسىي ۋە ئىلمىي تەلەپلەرگە ھەم ئېھتىياجىغا ئاساسەن دۆلەت شتاتىغا ئېلىنغان بىرىنچى قاتاردىكى تەتقىقات ئورنى قىلىنغان. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى، ئېغىز ئەدەبىياتى، تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، قەدىمكى قول يازما يادىكارلىقلىرى، دىنى، ئىجتىمائىي ئېڭى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، مىللىي مۇناسىۋىتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىسات ۋە تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، فونېتىكىسى، لېكسىكىسى، تېرمىنولوگىيە، تەلەپپۇز لۇغەتلىرىنى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لۇغىتىنى تۈزۈش ھەمدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تەرەققىي قىلىش ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشمۇ مەزكۇر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقات ۋەزىپىلىرى كۈنتەرتىپىگە قويۇلغان.

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەركىبىدە 8 تەتقىقات بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان. ئۇلار: تىلشۇناسلىق بۆلۈمى، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت بۆلۈمى، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە بۆلۈمى، نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر بۆلۈمى، ئىجتىمائىيەت، مەدەنىيەت ۋە مىللىي مۇناسىۋەتلەر بۆلۈمى، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلەر بۆلۈمى، قازاقىستاننىڭ مەركىزى ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمى، ئۇچۇر ۋە ئىلمىي ئاخبارات بۆلۈمى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇ تەتقىقات ئورنى خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئۇزاق يىللىق تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى (1930 - يىلى قۇرۇلغان، موسكۋا، ژدانوۋ كوچىسى 12 - قورۇ)، ئىراق شەرق تەتقىقات ئورنى (1966 - يىلى قۇرۇلغان، موسكۋا، كراچكوۋ كوچىسى 27 - قورۇ) ئېتنوگرافىيە تەتقىقات ئورنى (1947 - يىلى قۇرۇلغان، موسكۋا، ئۇليانوۋ كوچىسى، 19 - قورۇ) شۇنىڭدەك ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئىلمىي ئورۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىزدەنمەكتە. ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۇ خىل مۇناسىۋەتنى سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى چەت ئەللەردىكى، بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئۆز تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق دەپ ھېسابلىماقتا.

بۇ تەتقىقات ئورنى ھازىر ئۆزىنىڭ تەتقىقاتچى خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرمەكتە. قابىلىيەتلىك ياشلارنى تاللاپ ئالاقىدار ئاسپىرانتۇرىيىلەرگە، يەنە بىر قىسىم مۇتەخەسسىلەرنى بولسا بىلىمىنى يەنىمۇ

مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن موسكۋا، لېنىنگراد قاتارلىق ئىلىم مەركەزلىرىدىكى كۇرسلارغا ئەۋەتىپ تەربىيىلىمەكتە.

تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى: مەزكۇر تەتقىقات ئورنى 1970 - يىلى دۈشەنبىدە قۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئەسلى ئاساسى بولسا 1958 - يىلى قۇرۇلغان تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ۋە ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى تاجىكىستان كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە شەرق قول يازمىلىرى تەتقىقات بۆلۈمى ئاساسىدا قۇرۇلغان تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ۋە ئەدەبىي مىراسلارنى تەتقىق قىلىش ئورنىدۇر. مەزكۇر تەتقىقات ئورنى شەرقتىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تارىخى، تىلى، ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنى تەتقىق قىلىدۇ ئۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەسىدە پارس ئەدەبىياتىنى، X — XIV ئەسىرلەردىكى تاجىك ئەدەبىياتىنى شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنى، ھىندىستان، ئىران، پاكىستان، ئافغانىستان خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. بۇ تەتقىقات ئورنىدا يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ۋە سىياسىي، دىنىي مەسىلىلەر بۆلۈمى ۋە قول يازمىلارنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمىدىن ئىبارەت ئىككى تەتقىقات بۆلۈمى، ئالتە تەتقىقات ئىشخانىسى تەسىس قىلىنغان. ھازىر مەزكۇر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچى خادىملىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن دوكتور ۋە كاندىدات دوكتورلاردىن 34 ى بار. بۇ تەتقىقات ئورنىدا تەخمىنەن 20 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق 6 مىڭ خىل قولىيازما ساقلانماقتا. ئۇنىڭ 5 مىڭ پارچىدىن كۆپرەكى تاجىكچە، پارسچە، ئەرەبچە ۋە باشقا يېزىقلاردىكى تاش باسما نۇسخىلاردۇر.

قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل - ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى: مەزكۇر تەتقىقات ئورنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىز تىل - ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان مەركىزى. 1966 - يىلى بۇ تەتقىقات ئورنى مىللىي مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ئورۇن قۇردى ۋە بۇلار «قىرغىز سوۋېت ئەدەبىياتىدىكى مىللىيلىك ۋە خەلقئارالىق» ناملىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدى ھەمدە مەخسۇس خادىم ئۇيۇشتۇرۇپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، خەقنىڭ ساقلىنىپ قالغان قول يازمىلار - ھۆججەتلەرنى شۇنىڭدەك قىرغىز ئېغىز ئىجادىيىتىگە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت «ماناس» داس-

(ئاخىرى 38 - بەتتە)

تاي تاغلىرى گۈيفاڭ، ھۇن، تېيلې، دى، شەرقىي خۇز، دىڭلىڭ، تۈرك، ئۇيسۇن، ئۇيغۇر، قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ پائالىيەت ماكانى ئىدى. ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا ياشاپ، كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تارىخى-نى ياراتقان.

بۇ زېمىندا ياشىغۇچى قەدىمكى خەلقلەر دەسلەپتە ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلى-قىدا بولغان. ھۇنلار يوقىتىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىل-غان. تۈرك خانلىقى ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن گۇمران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بۇ خەلقلەرنى بىر خانلىق دائىرىسىدە بىرلىككە كەلتۈرگەن.

قەدىمكى دەۋردە شىمالدا ياشىغان بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇلار ئورتاق توتېمغا — بۆرىگە ئوخشاش بول-مىغان دەرىجىدە ئېتىقاد قىلغان. بۇ خىل ئېتىقادنىڭ ئىزنالىرى قەدىمكى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا، ئەپسانە، رىۋايەت شەكىللىرىدە ساقلىنىپ قالغان.

قەدىمكى زاماندا شىمالدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېم ئېتى-قادى ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش شۇ خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىزدىرىگىنى قىلىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە بىز بۇ خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېم ئېتىقادى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى:

تانى توغرىسىدا تۈزۈلگەن مۇندەرىجىلا 287.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ھازىر قىرغىز ئەدەبىياتى ۋە رۇس ئەدەبىياتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شۇنىڭدەك قازاقىستاندىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلماقتا ۋە «تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ دىئالېكت خەرىتىلىرى توپلىمى» نى تۈزۈشكە تۇتۇش قىلماقتا. تارىخىي داستان «ماناس» نى نەشرگە تەييارلىماقتا. 1984-يىلغىچە ئارىلىقتا «ماناس» توغرۇلۇق 10 نەچچە خىلدىن ئارتۇق مەخسۇس ئەسەر ۋە 700 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئېلان قىلدى. مەزكۇر ئىنستىتۇتتا ساقلىنى-ۋاتقان كۆپلىگەن ھۆججەت، قول يازمىلار ئىچىدە 60 خىلدىن ئارتۇقراقى قىر-غىزچە ئەسەرلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ژانىرلاردىكى ۋارىيانتلىرىدۇر.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتى-مائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى) مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت نۇردۇن